

ժելու: Չվանդան այն տանն (139): Այս անհր-
կելությունը կ'առաջնորդե գիր. Հեղինակը ուրիշ
տեղեր որոնելու բուն իրական պատճառը, բուն
պատճառն է՝ որ նոյն իսկ արդի կառավարողներն՝
գլխավորը զորագուստ համարելու մեծ միտություն
ունին (140): Մասնապես էստուկեան անոնց մէջ
ըսողներն են «այս քիչ մը իմաստ դառն լուս դաս մը
եղաւ Հայոց» (140): Հոս է, ըստ մեզ, զարուստ
շարդերու քննաստանդ եւ եթէ կ'ուզէք, հոգե-
բանական երեւոյթը... Նոյն իսկ ԱՏձեռ Բիգայի
թերթը՝ Համարին դէմ՝ կը գողար, բայց երբ ինչ-
դիրը տաճկութեան վայոյք կը գառնար, հոն փաս-
տաբանութիւնները զարմանալի կերպեր կը զգե-
նուն: Եւ շատ ծիծաղելիօրէն կը խառնայ ամբողջ
սա թուրքական պատճառաբանութեան մէջ՝ զոր
ստորագրէ եւ Սեզար պէ. եւ կ'ուզէ Հայոց. «Անք
զոյնութիւնն ամենալաւ ապացոյցն է, որ թուրքերը
չեն ջարդեր» (142): Եթէ զբաղեւնենաւ ու բա-
նաստեղծներն այսպէս կը պատճառաբանեն, ստոյգ
է որ թուրքական փիլիսոփայութիւնն Unicum մը
կը կազմէ բոլոր տիեզերաց մէջ...

«Երկուստարգ թուրքերու տեսակեան այս
էր, որ՝ կ'ըսէ Պր. Ազատդէ իբր կեղեկան իւր
գրքին, «Սահմանադրութենէն յառաջ, եւ հիմայ
եւս կը թուի թէ այս եւ, ժամանակը եկած չէ ան-
տարակոյս եւ հաւանականաբար երբեք պիտի չգալ,
որ ի թուրքիս քրիստոնէի իրաւունքը կարենայ
հաստատելու իւրաքանչէր հետ» (142):

Բայց շատ կը վանանք նշաններէն, որ քրիս-
տոնէի իրաւունքը ընչէլ նկատուի յանկարծ որ
մը չգտանն իրենք զիրենք զրկեալներու քովերը:
Փախն որ ստոյգ կը մնայ թէ բազմացեղ եւ բազ-
մասեակ սպերի բաղիցացաւ տէրութեան մը
զոյնութեան սկզբնապատճառն ու հիմնակէտը կը
մնայ:

Justitia regnorum fundamentum.

Հիմն տէրութեանց արդարութիւնն:

ԹԱՏՈՒՂ ԱՍՏԱՆԻՍԻՏ

C. F. LEHMANN-HAUPT, Armenien einst und
jetzt. I. Band: Vom Kaukasus zum Tigris und
nach Tigranokerta. Berlin, B. Behrs Verlag 1910.
8¹ pp. XII+544. գին՝ անկազմ 12 մարկ. կազմ. 14 մարկ:
(Հիմն-հաւաք, Հայաստան երբեմն եւ զարդն. Ա.
հատոր. Գովաւաճել գէւ ի ծիրան եւ Տիգրանակերտ):

Դասթիւ է արդէն՝ որ C. F. Lehmann-Haupt
եւ W. Belk 1898—1899 ուսումնական-հետա-
յոտական ուղեւորութիւն մը կատարելէն զեւթ ի
Հայաստան, եւ զխնամարար վան քաղաքն ու
շրջակայքը: Այս հետազոտութեանց վրայ մինչեւ
հիմայ մասնական այլ եւ այլ հրատարակութիւն-
ներ եղան, որոնց մէկ ցանկը տես առաջինայ հա-
տորին ծանօթութեանց մէջ, էջ 527, տես նաեւ

Հոգեւ մտայնայ 1900, էջ 285 ծանօթութեան
մէջ: Ուղեւորութեան ամբողջական պատմութիւնն
եւ ձեռք բերուած արդիւնքներն, որոնց հետաքրք-
րութեամբ կը պատէինք տարիներէ ի վեր, վեր-
ջերս Բերլին լոյս տեսաւ. ստուար եւ շքեղ աշա-
դարութեամբ (մծնարդը XII, 544 էջ), Behr գրա-
վաճառանոցի հրատարակութեամբ եւ Լէման-
Հաւտպի հեղինակութեամբ: Արեւմտաւորող գործ-
քին Ա. հատորը կը կազմէ. Բ. վերջին հատորը
մաս տանէն պիտի հրատարակուի:

Առաջինայ հատորն ուղեւորութեան պատ-
մութեան մէկ մասն, եւ այն՝ հետազոտութեանց
առաջին եւ զիջաւոր նպատակակէտին (որ էր խալ-
դեան տրանսպարութեանց հետազոտութիւնն) նա-
խորդ եւ յաջորդ գլուխները կը բովանդակէ: Իսկ
ուղեւորութեան կենդանի վան եւ շրջակայքը,
— որ տանէն աւելի երկայն (գրեթէ վեց ամիս)
կեցած եւ պեղումներ կատարած են, արդէն ծանօթ
արձանագրութիւնները վերտախի կարգալէն եւ
ստուգելէն զատ՝ գրեթէ նոյն չափով շատ մը
արձանագրութիւններ ալ գտած են, եւ Հայաստ-
անի արդի հանգամանաց վրայ հիմնական ծանո-
թութիւններ տալուց են, — պիտի ըլլան նաեւ Բ.
հատորին, որ պիտի ունենայ նաեւ Հայաստանի ա-
մենէն կոտորակ մէկ աշխարհացոյց քարտեզը (էջ
30—31): Ներկայ հատորս ունի 117 պատկեր, նկար
մը (թիֆլիս) եւ Հայաստանի ուրուագիծ մէկ քար-
տեան, որ ուղեւորութեան ճանապարհացոյց տա-
րակն է միանգամայն:

Այս հատորը կը բաղկանայ Ներածութիւն մը
(էջ 1—32) եւ երկու գլուխ: Ա. Գիրքն (11) Գլուխ,
էջ 33—323) կը խօսի առաւել եւ պարսկական
Հայաստանի վրայ. Բ. Գիրքն (Գլ. 11—16. էջ
325—523) հիւսիսային Միջագետքի, հարաւ-
արեւմտեան եւ արեւմտեան Հայաստանի վրայ, եւ
կը փակի կարեւոր ծանօթութիւններով (էջ 525
— 543):

Հոս կը գոհանանք ներկայ հատորին բովան-
դակութեանց վրայ համառօտ տեղեկատուութեամբ
մը, եւ քանի մը կէտեր միայն յառաջ բերելով.
Իսկ ուղեւորութեան եւ արդիւնքին համառօտ մէկ
ամփոփոյցն՝ արդէն հրատարակուած ըլլալով Հոս
գլխին էջերուն մէջ՝ (1899, Թի. 9. — 1900, Թ.
3, 7, 8, 9—10, 11. — 1904, Թ. 3. — 1907,
Թ. 1.) զանց կ'առնուր հոս, վերտախի չլինելու
համար:

Ներածութեան մէջ կը պատմէ Հեղինակն ու-
ղեւորութեան նախինքնայ պարագաներն, որմէ կը
տեսնուի որ նախնական ծրագիրն 8 ամսան չա-
մար էր, սակայն յընթաց ուղեւորութեան՝ հե-
տազոտութեանց առատութիւնն եւ ծրագրին բն-
դարձակիլն ստիպած է ժամանակի կրկնապատկերու
1898 Մյու. 20 — 1899 Հոկտ. 20): Ուղեւորու-
թեան նպատակն էր ոչ միայն խաղեան բնեւա-
գրերու հետազոտութիւնն, այլ նաեւ ամբողջ Հայ-
աստանն ու սահմանակից երկրներն աշխարհագրո-
պէս քննել, եւ շատ մը պատմական եւ պատմա-
աշխարհագրական հետազոտութիւններով պատ-
մական շատ մը մտքի կէտեր լուսաւորել (էջ 11):
Ամբողջին հասկացողութեանը համար՝ հարկեալ տեսն

է Հեղինակն այս Ներածութեան մէջ համառօտ տեսութիւն մ'ընել Հայաստանի պատմական զարգացման վրայ (11—25), Ուսումնական արշաւանքիս արդիւնքին նկատմամբ այսպէս կը խօսի Հեղինակն Ներածութեան մէջ (25)։

«Ուսումնական արշաւանքս յայդդեցու մեծաւ մասամբ լուծել բազմաձիւր խնդիրներն, որոնց ի խնդիր ելած էինք, եւ որոնք կը հայրն Հայաստանի պատմական եւ պատմա-աշխարհագրական հետազոտութեանց, Մեր հետազոտութեան առաջին եւ գլխաւոր գործքն շատ գոհացուցիչ արդիւնքով պատկուեցաւ։ Թառաւոյց ծանօթ խաղճեան բեւեռագրութիւնք գրեթէ ամբողջօրէն — շատ չնչին բացառութեամբ մը — վերստին համեմատուեցան՝ ընթերցման մէջ կարեւոր յաւաքագրութեամբ, որ անոնց իմաստն հասկնալու մեծապէս նպաստեց. եւ այնպիսի նոր, տակաւին անծանօթ արձանագրութիւններ — որոնց մէկ մասն պատմական մեծ նշանակութիւն ունին — գտնուեցան, որ խաղճեան բեւեռագրութեան ատաղջ հիմնաւելի քան կրկնապատկուած է։ Այս ամէն խաղճեան արձանագրութիւնք ոչ միայն ընդօրինակուած են, այլ նաեւ կաղապարուած եւ մասամբ լուսանկարուած անկորուստ բերուած են Եւրոպայ։ Խաղճեան քաղաքակրթութեան գլխաւոր մէկ կայանն, արքայանիստն Թոփրակաթլէ՝ Վանայ լճով պեղուած ներ կատարած ենք, որոնք խաղճեանց ծագման եւ քաղաքակրթութեան վրայ շատ մը լուսաւորութիւններ ընծաեցին... Բանեփոնի տանն հազարաց ծանապարհէն նկատմամբ մեր ձեռք բերած արդիւնքներն մինչեւ ցայսմ տիրող կարծիքէն եւապէս կը տարբերին, բայց Բանեփոնի անաղանձնական հետ շատ աւելի լաւ կը համամային։ Տիգրու նակերտ քաղճին տեղն որոշելու խնդիրն լուծուած է այնպէս, ինչպէս որ Մուրաթէն անկարկած էր ժամանակին։ Թէ հայ երրորդ մէջ մէկուհի տարի գեղերին՝ Հայաստանի ներքին հակամարտ նկատմամբ նորանոր տեսութիւններ ստանալու եւ իրազեկ ըլլալու նպատակն է, ինքնին իսկ յայտնի է. նոյն իսկ եթէ Հայաստանի մէջ հնութիւնն ու ներկան իրարու հետ այնպէս սերտօրէն կապուած ըլլային,»

Ուրիշ աեղ մը (3) Հայոց աւանդապահութեանն ակնարկելով՝ կ'ըսէ. «Ով որ ինծի պէս առիթ ունեցած է Հայաստանի մէջ ապրելու, եւ հոն խաղճեան հետքերն հետազոտելու, աչքին առջեւ առանց գոռարուծեան կը պարզուի՝ ամենէն վաղեմ գոմանակայ ներկային հետ ունեցած սերտ կապակցութիւնը։ Այն հին եւ աննախօք նախա-ժամանակը վերստին կենդանացնելու հարկ չկայ, վասն զի անոր կենդանի շարունակութիւնը կը հասնի մինչեւ մեր օրերը։ Միջնագետաց մէջ նախնի ջրուղիներն շատոց աւազով ծածկուած եւ գոցուած են, իսկ խաղճեանց շինած ջրուղիներն ցայսօր կը ծառայեն իրենց նախնին նպատակին։ Միջնագետաց հին եւ ծաղկեալ քաղաքներն հիմայ կործանած՝ եւ անոնց աւերակներն անապատին աւազներուն տակ թողուած անհետացած են, բայց ոչ այսպէս խաղճեան քաղաքներն. ասոնք մեծա-

մասամբ ցայսօր կան այն տեղերն, ուր որ երկրին նախահայ տերերն կանգնած էին։ Նոյն իսկ խաղճեանց շինած ժայռաբերդերն ցայսօր կը ծառայեն իրենց նախնին նպատակին, եւ արդիւնգնադիտութեան պահանջներուն յարմարեցուած ամրոցներ են։ Բեւեռագրերն անգամ մեռեալ տառ մնացած չեն, այլ Հայաստանի ներքին բնակչաց սովորութեանց, կրօնական աստիճանական եւ աւելորդապարտութեանց մէջ (իրբեւ յուսուիթք) մտած եւ կենդանի մնացած են... Հնութեան՝ ներկայիս ամէն խաւերուն մէջ ունեցած այս աղբեղութիւնը, խոտը վկայութիւն մըն է այն կենդանի՝ թէ եւ անգիտակից հասկացողութեան, որով Հայք խաղճեանց քաղաքակրթութիւնը լիովին ընդունած եւ իւրացուցած են, ասոնց երկրին (իրբ 600ին Ն. Բ.) տէր գառաշուր ատեն... Այս ամենէն կը տեսնուի թէ՛ ներկայ գործքս, որ գլխաւորաբար Նախահայոց (խաղճեանց) ժամանակներուն ուսումնասիրութեամբ կը զբաղի, անհրաժեշտ է ի լուսարանութիւն Հայոց պատմութեան։ Եւ որքով հնադրն ժամանակները փոխադրուինք, այնչափ աւելի պայծառ կերպով կը պատկերանայ Հայաստանի՝ տիեզերական պատմութեան մէջ, արտաքին քաղաքականութեան կերպարութեան ամբողջութեան վրայ կատարած գեր ու աղեկեղութիւնը։»

Ա. Գիրքն (Գլ. 1—10) Ռուսաց եւ Պարսից Հայաստանի մէջ ուղեւորութեան նուիրեալ է եւ կը հասնի մինչեւ թուրքական ուսմանը կամ վասն քաղաքը, Հաս կ'ընդհատուի ուղեւորութեան պատմութիւնը, Վանայ եւ շրջակայից կարեւորագոյն հետազոտութիւնները Բ. հատորին մէջ լայնադիմաց պատմելու համար. եւ կ'անցնի Բ. Գիրքին՝ շարունակելով ուղեւորութեան պատմութիւնն Բաղէշէն մինչեւ Ճէզիրէ, եւ ասկէ մինչեւ Երզնկեան, մնացած մասերը կը մնան Բ. հատորին։ Բաղէշէն Սղերդ սաստիկ ձեան մէջէն Ճամբորդելու միջոցին՝ համակրելի Հեղինակը քիչ մնաց որ իւր ալ ոտքը կործնցնէր սառելով (333—334)։

Պարսկական սահմանին վրայ ձեռք բերուած կարեւոր արդիւնքն է՝ Քելիշինի կիրճին մէջ Իսպուրիսի Եւ Մենուասայ (810—788 Ն. Բ.) կոթողին երկնեղուն (ասորեստանական-խաղճեան) արձանագրութեան վերստին ճշգրտայն ընդօրինակութիւնն, որ սակայն շատ մեծ գոռարուծութեամբ ի գլուխ ելած է։ Առաջին արշաւանքին մէջ Բեյք առանձին՝ քանի մը բարեկամ Բորքերու ընկերակցութեամբ, յարձակում կը կրէ 25 զինեալ թշնամի Բորքերէ, եւ միայն (Բորքը) Ալե խանին արտաքայ կարգի քաղճեամբ կ'պատահի ստոյգ մահալըն (248—249). երկրորդ եւ երրորդ արշաւանքն (Վեմանի հետ միասին) աւելի բարեխախտ ըլլալով, եւ արձանագրութեանն ճշգրտայն ընթերցումն եւ օրինակութիւնը կը յայդդին կատարել, թէ եւ շատ մեծ ներդրութեամբ եւ զեն ի ձեռին (253—257)։ Քելիշինէն 3 ժամ անդին՝ թուրքական հողի վրայ գտնուող Միդիկանի արձանագրութեանը՝ — որ առաջնորդն հետ սերտ կապ ունի —, հետազոտութիւնը կատարել անկարելի կ'ըլլայ, վասն զի սահմանագիծը Բորքերուն կողմնէն յայտնի կենեց վտանգ կը սպաւնար. հողին 7 մօրս ետքը Վանէն

Հակառակ ուղղութեամբ թուրքական հողի վրայէն ուղեւորելով (29) կը յաւելին Սիդիկանի արձանագրութիւնն ալ հետագոտեւ, որուն վրայ պիտի խօսուի Բ. Հատորին մէջ. Ատրեստանեան լեզուն շատոնց ուսումնասիրութեան նիւթ բլլալով՝ այժմ բաւականաչափ ծանօթ է, իսկ խաղեան լեզուի եւ արձանագրութեանց ուսումնասիրութիւնը նորագոյն ժամանակաց են. ուստի քէլիշին-կոթոզին արձանագրութեան երկիւղեւեան եւ նոյնիմաստ բլլալը՝ մեծապէս նպաստած է խաղեան լեզուին ուսումնասիրութեանը: Այս պարագան միայն բաւական է քէլիշինի արձանագրութեանց ստուգութեւնն մեծ կարեւորութիւնը ցոյցընելու, ինչպէս որ Հեղինակը կը շնչեւ (258):

Բ. Գրքին 114 գլուխը կիւրսի տան հազարաց անցքին տեղն որոշելու խնդրով կը զբաղուի իսկ 134 եւ 164 գլուխներն Տիգրանակերտ քաղաքին տեղն որոշելու ուսումնասիրութիւնն է (ԳԵՃԱ. 1900, էջ 338—339 եւ 1907, էջ 21—26). Այս ուսումնասիրութեան եղբակցութիւնն այն է թէ՛ Տիգրանակերտ քաղաքն (գոր չայք սխալմամբ Տիգրադէփէն հետ կը նոյնացնեն)՝ այժմու Նիքիէր կամ Մոֆ֊ղլէ քաղաքն է (523). եւ թէ նախապէս Ատրեստանցիներն հիմնուած՝ ապա Հայք զաղծած են հոն. յառաջագոյն գաւառական աննշան քաղաք մըն էր, մինչեւ որ Մեծն Տիգրան յետ ազատելոյ Պարթեւաց գերութենէն, հոս Հայաստանի թագաւոր պառակեցաւ. եւ զայն իւր հայկական միջագետական մեծ պետութեան մայրաքաղաքն ըրաւ, ընդարձակելով եւ նորագոյնէն հիմնելով եւ Տիգրանակերտ անուանելով: Քաղաքն շինութիւնն ամբողջապէս շարաւած՝ Լուկոյլունէն կործանեցաւ, ետքէն վերստին շինուեցաւ եւ հռովմէական կայսրութեան ինչպէս առաջին՝ Նոյնպէս վերջին ժամանակներն, իւր կարեւոր դիրքին համեմատ շատ անգամ մեծ գեր կատարեց. մանաւանդ պարսկական հռովմէական քաղաքներն եւ կրօնական պատերազմներուն մէջ: Ի յիշատակ բազմաթիւ քրիստոնէայ մարտիրոսաց, որոնք ընդդէմ զբազալտեան կրօնի կռուելով նահատակեցան, Ե դարուն մէջ հոս տաճար մը շինուեցաւ եւ Մարտիրոսաց քաղաք (Martyropolis) կոչուեցաւ, զոր ապա Ասորիք Miyâfâriqin կոչեցին եւ եպիսկոպոսանիստ քաղաք եղաւ. Երկայն տաճն ծաղկեալ վիճակի մէջ մնալէն ետեւ Արաբացիք նուաճեցին քաղաքն, որ կարեւոր փոփոխութիւններ կրեց եւ իսլամական տիրապետութեան եւ քաղաքարկութեան կայան մնաց մինչեւ ԺԳ դար, որ միջոցի Մանգոլացն արշաւանքն անոր մեծութեանը վերջ տուաւ: Զարդիս քաղաքն նոր անուն մը ստանալու վրայ է, վասն զի Թըքաց կողմանէ Սելջուկ սկսած է կոչուել պաշտօնապէս, չըջակայ Սելջուկ Բըքերու անունով (428—429):

Ուշագրաւ է հայ պատմագրաց առասպելախառն պատմութեանց եւ մանաւանդ Մ. Խորենացւոյ մասին ըստածներն (170—171). այսինքն՝ անոր Հայոց առասպելական նախնիքը վերագրած շինութիւններն՝ ստուգուած են իբրեւ խաղեանց գործեր, թէեւ իւր աւանդածներն իբրեւ անար-

ժէք առասպելներ կը համարուէին շատեքու կողմանէ, սակայն մեր հետազոտներուն քննութեամբն տեսնուեցաւ որ պատմական միջոցի մ'ունին, մանաւանդ շինութիւնը (քաղաքը, բերդք եւն). այս տարբերութեան միայն որ, ինչ որ Խորենացին Հայոց հին թագաւորներու կամ Համարամի կուտայ, պէտք է զանոնց համարել Նախահայոց կամ խաղեանց գործեր: Թեւեւ Իստուէր հայ մասեւ. նազարաց եւ ի մանաւորի Խորենացւոյ աւանդածներն զրգեալ՝ զՀուլիոյ յորդորած էր այս տեղեկութեանց հիման վրայ յենլով հետազոտութիւններ կատարել վասնայ մէջ, եւ իրք ալ խորեանացւոյ (ԺԶ գլ.) Համարամայ ջրանցքին մասին ըսածներն՝ հետազոտութեան լաւ արդիւնքներ արտադրած էին, սակայն եւ այնպէս շատ մը պատմագէտներ Խորենացւոյ որ եւ իցէ պատմութեան տարակուսանք կը նայէին: Բեւեք ընդհակառակն միշտ կը պնդէր՝ որ Խորենացւոյ յիշատակն առասպելական ծագմամբ շինութիւններուն տեղն, ուր որ խուզարկել կարելի եղած էր, գտնուած են շինութեանց մնացորդներ՝ որոնք խաղեան ծանցուած են, եւ անոնց խաղեան ծագումն ալ շատ անգամ արձանագրութիւններով հաստատուած է. Այսպէս՝ Հայկայ Բելայ հետ պատերազմին վայրն, ուր Հայի դատապետը մը շինած եւ Հայի անուանած էր (ս. Ա, 11), որ ցայսօր Հայկաբերդ անունը կը կրէ, եւ գաւառն Հայոց ձոր (ս. աղ.) կը կոչուի (որ է՝ Նաշար գետին վանայ լեռք թափուած տեղը գտնուող ձորն) — խաղեան շինութիւն է: Նմանապէս՝ Խորենացւոյ (Ա, 12) Արմենակայ որդւոյն Արմայիսի վերագրած Արմայէ քաղաքն՝ արդեամբք Արխայիսի կողմանէ շինուած է: Խորենացին (Ա, 12) կ'աւանդէ թէ Գեղամ՝ Սեւանայ լճին թով գիւղ (էն) մը շինած է եւ իւր անունով Գիւղաբունէ կոչած. այս ալ Ռուսաւ Ա. յոյն շինած Բեւլի֊Գիւլիս բերդն է: Նոյնպէս կը պատմէ թէ Ամասիայ՝ Երասխայ հարաւային կողմէ Մասիս լեռան ստորոտն, իւր Յուլի որդւոյն համար տուն մը շինած եւ կոչած է Եւլի֊Եր. արդ ճիշդ ըսուած տեղը՝ Թաշպուրունէն քիչ մ'անդին, Գարազոյնուլու գիւղը կայ, եւ ասոր ժողը կը գանուի բերդ մը՝ որուն Մենուասայ պալատ ըլլալն ստուգուած է, ինչպէս որ արձանագրութիւնը կը ցոյցընեն. այսպէս ահաւասիկ՝ կ'աւանդուի Եւլակերտի զրոյցը: Խորենացին նոյն տեղը կ'աւանդէ նաեւ որ Ամասիա՝ իւր մէկալ որդւոյն Փառսիի համար ալ տուն մը շինած է, որ հետիոտն կէս օրան հեռաւորութեամբ՝ Եւլակերտի արեւելակողմէ յակունն արքերցն առ ստորոտով լեռինն, կ'իշխայ, եւ Փառսիոս անուանած է: Եթէ այս զրոյցն ալ, միւսներուն պէս պատմական հիմնուածն չէր, հոս ալ անտարակոյտ խաղեան շինուածնց մնացորդներ պիտի գտնուէին, որ միանգամայն լաւ փորձաքար մը կրնար ըլլալ՝ Բեւեք վերլուծեալ դատողութեան ճշգրտութեանը: Իրք ալ Բեւեք (1899 մամուր)՝ Մենուասայ մէկ արձանագրութեան՝ — որ Արասխայ հիւսիսային ստորոտն՝ Թաշպուրունի կողմէր գտնուած էր — ծագման վրայ հետազոտութիւն ընելով՝ երեւան հանեց որ, այս արձանագրութիւնն՝ խաղեան բերդերուն

ամեն նշանները կրող՝ Պալֆուշը (= աղբերակն) բերդին աւերակներէն է. եւ արեւմտեմբ այս աւերակն 12—14 քիլոմետր, ուրեմն հետեան կէտ որսան հեռաւորութեամբ, Յրակերտի արեւելեան կողմը կը գտնուի, եւ մտն է այն ակնադիւրեւներու՝ որոշումէ կը բղնէ Նրասխայ օժանդակ գետը Գաւալայ: Այսպէսով Պուլազպարի մէջ Փառախորտին տեղին ստուգուեցաւ, եւ միեւնոյն ժամանակ հաստատուեցաւ որ, խաղչեանց Մենուտա թագաւորին մէկ շինուածքն է (էջ 170—171):

Խորենացին (Ա, 16) Շամբրամայ շինած միջնաբերդն եւ ջրուղիներն «ամբարտակ գետոյն» մանրամասն կը ստորագրէ, որ ըստ ամենայնի համանայն է իրականութեան, ի բաց աւելալ Շամբրամայ հեղինակութիւնը. վասն զի, ինչպէս որ ստուգուած է արձանագրութիւններէն, խաղչեան թագաւորաց գործն է (5—6):

Ուղեգրութեանս գրութեանս ոմը շատ սահուն եւ հմայիչ է, եւ այնպիսի տաք սրտով մը գրուած է որ՝ ստուար հատորին ցիւրեմութեցունմն անձանհոյսթ, մանաւանդ թէ շատ հաճոյական է. եւ լի է ազգագրական, տեղագրական եւն շատ մը ճշգրտութիւն եւ ուշագրաւ գիտողութիւններով:

Յիշատակութեան արժանի է նաեւ այն պարագան՝ որ ուղղագիտութիւնային Հայոց վրայ միշտ համարութեամբ կը խօսի, եւ անոնց քաղաքական թշուառ վիճակին վրայ կարեկից սիրտ ունի. օրինակ մը միայն յառաջ բերենք (էջ՝ 192). Սահակ Ա. յիշատակութեանս մաստաւորու վրայ փորագրուած Աւետարանի խօսքն է — Որ ու առաւելու իւր եւ Գայ շինէ ի՛, լի ի՛նչ որքանի. Մտթ. Ժ. 38. — առիթ առնելով՝ «Յիշուի, կ'ըսէ, բնականորոք խօսքին ամենամանր նշանագրութեամբ խաշակիւր է Հայոց ժողովուրդն, եւ անոր մէն մի անգամը: Մեր ամբողջ ուղեւորութեան միջոցին ասոր գառն պայցոյցներուն հանդիպեցանք», — ներառութեան սիկնայն համակարգի խօսքերով կը ցրէ՝ Հայ ազգին դէմ Եւրոպացւոց ոմանց կազմած յոռի եւ սխալ տեսութիւնը. այսպէս կը սկսի ներածութիւնը. «Հայաստան երկիր մըն է, որուն վրայ՝ զարդէս ինչպէս հին ժամանակներն, շատ կը խօսուի, բայց շատ քիչ բան ծանօթ է: Գիտեն թէ անմատոյց լեռներէ անպայտեալ բարձրագուստ մըն է, բայց թէ այս լեռներուն մէջ ընդարձակ՝ մշակելի եւ արգասանդ գաշապտեմիներով կան, այս շատ քիչներուն կրնայ ծանօթ ըլլալ: Հայուն կը հանդիպի» արդի ծանապարհօրդական յարաբերութիւնէն շոշափուող շատ մը կայաններուն մէջ, այսպէս՝ ի Գ. Պոլիս, Զմիւռնիս, Եգիպտոս, կը լսեն եւ անձամբ փորձը կ'անուտ, թէ ան ծարիրի վաճառական է, առակի կարգ անցած խորամանկութիւն ունի, եւ շատ անգամ ասոր շափալ անխելութիւն, եւ այս՝ բնագուստէն դուրս, ի սիրիւս հանդիպած յոռի յատկութիւններէն՝ ուղեւորներ, լրագրողներ, հնագէտներ՝ — եւ զժաբխտաբար ոչ միայն ասոնց — կը կազմեն իրենց արագ գաղափարները: Թէ ի Հայաստան գիւղական բնակչութիւնը բացարձակապէս աւելի է թուով, թէ Հայ գիւղացին սակաւագետ է, փութաւնութեամբ եւ ժուկայութեամբ իւր հոգը

կը մշակէ, հայրենասէր է, հաստատարան է եւ արտադրող կարգի սիրով՝ յարեալ իւր երկրին, նոյն իսկ երբ քրդական ընչաքաղցութիւնն ու սպանութիւնը եւ թուրքական կամայականութիւնն ամեն բան յափշտակէ իրմէ, եւ իւր կեանքն ամեն ժամ վտանգի մէջ է, — այս բանը՝ Հայաստան իրապէս եւ լըօրէն ծաղրաբող քիչերը միայն գիտեն, եւ արմատացեալ նախապաշարման հակառակ հուստացրեն իրմէ մեծ գժմարութիւն կը կրեն: Ըստ աւելի քիչ ծանօթ են այն պատմական դէպքերն ու պայմանները, որոնց հիման վրայ յեցած ու բուսած են այսօրուս հանգամանքները:»

Փափաքելի է անշուշտ՝ հետաքրքրական գրութեանս գէթ ամենէն կարկառուն մասերը թարգմանաբար ներկայացնել Հանդիսիս ընթերցողը. կը յուսանք թէ է Մեծ. Հ. Յ. Տաշեան այս փափաքը կը լրացնէ քիչ ժամանակէն, ինչպէս որ ժամանակաւ խոստացած էր Հանդիսին մէջ: Եւ մենայն դէպս գտնէ ներածութիւնը կ'արժէ թարգմանաբար ծանօթացնել գերմաներէն անտեղեակներուն: Իսկ գերմաներէն գիտողներուն ջերմապէս կը յանձնարարենք ամբողջ գրքին ընթերցումը:

Մեծարգոյ Հեղինակին եւ իւր Ուղեգրին ալ՝ յանուն Հայ ազգին հրապարակաւ կը յայտնենք մեր երախտագիտութիւնն ու շնորհակալութիւնը, որ մեր հայրենեաց հետազոտութեան համար անսկիւ ներդրութեանց յանձնառու եղած են, շատ անգամ կենաց իսկ վտանգաւ:

Հ. Պ. ԶԱՐԱՐՆԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. Հայ երեւելիներու կենսագրութիւնները, լուսանկարները, ծնունդները եւն, 1512—1912. կազմող Վ. Գ. Զարարան. Կ. Պոլիս, Վ. Պ. Զարարանի տղարար, 1909, 4. Պրակ Ա-Թ. էջ 1—144: Գին՝ 1 պրակի 2 լըր.:

Գեղեցիկ խորհուրդ մ'ունեցած է Վ. Գ. Զարարանի Հայ տպագրութեան 400 ամեայ յորելանի առթիւ (1512—1912) այդ շրջանի ազգային պատմութեան եւ մատենագրութեան մէջ երեւելի անձնատարութեանց համառոտ կենսագրութիւնը, գիմակարները, հեռագիրներն ու կարեւոր գործերը — լրագրողներու նմանատպութիւնը հրատարակել հաւաքածոյի մը մէջ, Գործը սկսած է արդէն հրատարակուիլ պրակ առ պրակ, որ — ինչպէս կը խոստացուի — մինչեւ 1912 պիտի աւարտի ճատորի մէջ:

Անշուշտ եւ հայ գպրութեան: Առջեւ ունիմ այդ հրատարակութեան Ա-Թ պրակները, շեղծ թղթի վրայ՝ պէպէս բովանդակութեամբ, զարդարուած բաղձաւի լուսատիպ պատկերներով, որ լաւ տպաւորութիւն կը թողու: Գործնայն նպատակն է ներկայացնել Հայ հասարակութեան լայն շրջաններու հայ կեանքը